

דליה מרקס

בְּזִמּוֹן

מסעות בלוח השנה היהודי-ישראלי

[א]

סעודת סיחנים חבורת

ההמלצה של אביי באה במסגרת עצות תלמודיות לפיענוח העתיד בעזרת סימנים: העצה הראשונה מובאת מפי רבי אמי, האומר שאם אדם רוצה לדעת אם יחיה במשך השנה ולא ימות בה, עליו להדליק נר בעשרת ימי תשובה. אם האור "נמשך", יידע שתעלה לו השנה והוא יחיה לכל אורכה. עצה אחרת ניתנת בסוגיה למי שרוצה לבדוק האם יצליח בעסקיו – עליו לגדל תרנגול ולראות מה יעלה בגורלו: אם ישמין ויתייפה, סימן הוא שעסקיו יצליחו. וכן מי שרוצה לדעת לפני צאתו למסע האם יחזור בשלום, ייכנס לבית אפל ויחפש את בבואתו (צל), אם יראה אותה, יידע שישוב בשלום לביתו. כאן מוסיפה הגמרא אזהרה שלא לעשות כן, "דלמא חלשא דעתיה ומיתרע מזליה" (=שמה תיחלש דעתו ומזלו יירע). הגמרא מכירה בכך ש"מזל" תלוי גם, ואולי בעיקר, בנקודת המבט של המתבוננים. למעשה, כל סימן יכול להתפרש בכל כיוון: האדם הוא שטובע בסימן את משמעותו, ובהכרח משפיע במידה זו או אחרת גם על המציאות, בבחינת נבואה המגשימה את עצמה, ממש כמו שחלומות עשויים להיות נבואיים.

הנרות דולקים ואנחנו מסבים לשולחן החג היפה. סבי, מורנו לוי, דור שמיני בירושלים, עיניו רושפות, נוטל תמר בידו ומברך בקולו העז ובהדגשה יתרה "שִׁיתְמוּ כָּל אוֹיְבֵינוּ וְכָל מְבַקְשֵׁי רַעְתָנוּ", וכשהיה מגיע למילה "שִׁיתְמוּ", היה מרים את קולו עוד ומביט במבט מזרה אימים. כילדה קטנה, לא הבנתי פשרו של "שִׁיתְמוּ" ומדוע מבקשים את רעתנו, אבל היה לי ברור שמדובר ברגע דרמטי וחשוב ביותר.

הבקשות והייחולים לשנה החדשה מקבלים בראש השנה צורות רבות, ואחת המסתוריות שבהם היא סעודת ה"סימנים" או ה"יהי רְצוֹנִים" בערב החג. המנהג הוא לברך ברכות מיוחדות על מיני מזון מסוימים ואז לאכול אותם. הברכות נאמרות בעיקר על מאכלים מתוקים, והן נגזרות מצורתם או משמם. כבר במקרא ניתנת הוראה לאכול בראש השנה מאכלים מתוקים וערבים, אם כי שם אכילתם אינה מלווה בברכות: "לֶכֶּוּ אֲכָלוּ מִשְׂמְנִים וְשִׂתוּ מִמֶּתְקִים וְשִׁלְחוּ מְנוֹת לְאֵין נֶכֶן לוֹ כִּי קָדוֹשׁ הַיּוֹם לְאֹדְנֵינוּ וְאֵל תַּעֲצְבוּ כִּי חֲדוֹת ה' הִיא מְעַזְכֶם" (נחמיה, ח, י).

ללא קשר לפסוק זה ובהקשר בלתי-צפוי למדי, מובאת בתלמוד **המלצה של אביי**, ראש ישיבת פומבדיתא בבבל במאה הרביעית, בנוגע למאכלים שיש לאכול בראש השנה:

אמר אביי: עכשיו שאתה אומר 'סימן – דבר הוא!' [כלומר לסימן יש משמעות וחשיבות], לעולם יהא אדם רגיל לאכול בראש השנה: דלעת ורוביא [=סוג של שעועית] כרישה, סלק ותמרים. (בבלי כריתות ו, ע"א, בתרגום לעברית)

ההנהגה של אביי על חמשת הסימנים של ראש השנה, העומדים בבסיס הטקס המקובל כיום, דומה לזו שחוויתי אני בילדותי, והיא נהוגה בעיקר במשפחות ספרדיות ומזרחיות. האם מההקשר של הסימנים נוכל ללמוד שגם לסימנים של ראש השנה יש, או לפחות הייתה בימים עברו,

משמעות מאגית? האם באמצעות אכילתם נוכל לפענח את העתיד או אולי אף להשפיע עליו? המימרא הקצרה של אביי על סימני החג אינה מאפשרת ללמוד האם האכילה היא זו שיוצרת את הברכה, או שערכה הוא סמלי וחינוכי. במקום אחר בתלמוד (הוריות יב, ע"א) מובאת המימרא של אביי בשינוי קטן אבל רב משמעות – במקום לאכול את הסימנים, על האדם לראותם! ההבדל בין שתי הגרסאות מרתק – אין דומה ראייתו של דבר, מחשבה על צורתו, טעמו או מצולל שמו, לטעימתו ממש, לבליעתו ולהפיכתו למעשה לחלק מהגוף של מי שצרך אותו. האכילה משלבת את החושים השונים: ראייה, מישוש, ריח וכמובן טעם, ו"מחייבת" את האדם להשתלב ולהתערבב בסימן – היא כמו הופכת את הסימן לעובדה מוצקה, לחלק מן הגוף, מן המציאות, למשהו שהוא מעבר למילים.

התלמוד אינו מציין שיש לומר ברכות בהקשר של הסימנים, על אלה אנו שומעים רק מאוחר יותר, בספרות הגאונים והראשונים. רבי מנחם המאירי (חי בפרובנס במאות הי"ג–י"ד) התייחס לדעה שהסימנים מכוונים להשפיע על המציאות באופן על-טבעי, ואמר:

הרבה דברים הותרו לפעמים שהם דומים לנחש [=ביטוי מאגי], ולא מדרך נחש חלילה, אלא דרך סימן לעורר בו לבבו להנהגה טובה. והוא שאמרו ליתן על שלחנו בליל ראש השנה קרכס"ת (ראשי תיבות של) קרא רוביא כרתי סלקא תמרי, שהם ענינם מהם שגדלים מהר ומהם שגדלחם עולה הרבה [=שגדלים הרבה]. וכדי שלא ליכשל בהם לעשות דרך נחש, תקנו לומר עליהם דברים המעוררים לתשובה. (המאירי לכריתות יב, ע"א)

▼ "כל החלומות הולכים אחר הפה"

מאות רבות של שנים לפני "תורת החלומות" של זיגמונד פרויד, אבי הפסיכואנליזה, התלבטו חכמינו ז"ל במשמעותם של החלומות, סוגיה מעניינת המביאה עמדות שונות בנושא. בעיניי חשובה במיוחד אמירה המצוטטת מפיו של רבי בנאה, המדגישה את הכוח היצירתי של החלום בפיענוח המציאות:

עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלים; פעם אחת חלמתי חלום והלכתי אצל כולם, ומה שפתר לי זה לא פתר לי זה, וכולם נתקיימו בי, לקיים מה שנאמר: כל החלומות הולכים אחר הפה. (בבלי ברכות נה, ע"ב)

כלומר, לחלום עצמו אין משמעות פנימית משל עצמו, או לחילופין גלום בו אוצר שלם של פרשנויות. מי שמפרשים את החלום מקנים לו משמעות בפירושו.

המאירי בחר להדגיש את הצדדים החינוכיים של אכילת הסימנים. לדידו אכילתם מעוררת את הלבבות למשמעות של ייחולינו, ומונעת מאתנו להתייחס אליהם כאל נחש, כלומר מאגיה. הברכות, שנאמרות עליהם, הופכות את האכילה המיוחדת למעשה שבקדושה.

בעדות ישראל השונות התקבלו מנהגים שונים לגבי מאכלים בערב ראש השנה, אלה מרבים ואלה ממעיטים, ואף לשונות הבקשות של הסימנים שונות מעדה לעדה. מעניין רק לציין שהסימנים המוכרים והנפוצים ביותר – אכילת תפוח בדבש, רימון וראש של דג או כבש – אינם מצוינים בתלמוד ונוספו מאוחר יותר בספרות הגאונים והראשונים. רבי יוסף קארו (1488–1575) נתן למנהג אופי של קבע הכולל אמירת ברכות או ייחולים באומרו:

יהא אדם רגיל לאכול בראש השנה רוביא דהיינו תלתן, כרתי, סילקא, תמרי,
קרא. וכשיאכל רוביא יאמר: "יהי רצון שירבו זכויותינו"; כרתי - "יכרתו
שונאי היי"; סלקא - "יסתלקו אויבינו"; תמרי - "יתמו שונאי היי"; קרא -
"יקרע גזר דיננו ויקראו לפניך זכויותינו". אוכלים ראש כבש לומר: "נהיה
לראש ולא לזנב", וזכר לאילו של יצחק. (שולחן ערוך, אורח חיים תקפג,
א-ב)

הרמ"א (רבי משה איסרליש 1520–1572) הוסיף בהגהותיו לשולחן ערוך את המנהג האשכנזי:

הגה: ויש נוהגין לאכול תפוח מתוק בדבש, ואומרים: "תתחדש עלינו שנה
מתוקה", וכן נוהגין. ויש אוכלים רמונים ואומרים: "נרבה זכות כרמון";
ונוהגין לאכול בשר שמן וכל מיני מתיקה.

נוסף למאכלים המומלצים לאכילה בראש השנה, יש המציינים מאכלים שאינם רצויים ביום זה.
הרמ"א ממליץ לא לאכול אגוזים מפני שאגוז בגמטריה הוא חטא (אם לא מונים את הא' כמנהג הכתיב
הארצישראלי...). וכבר הגאונים הורו לא לאכול בשר המבושל בחומץ.

אחות קטנה וברכה גדולה

לשירת החודש בחרתי בפיוט "אחות קטנה" של החזן ר' אברהם גירונדי, הפותח בקהילות הספרדיות
את תפילת הערבית לראש השנה, ואת תפילות הימים הנוראים בכלל. מילותיו הן למעשה המילים
הראשונות הנאמרות בשנה החדשה. כל אחד מבתי של הפיוט "אחות קטנה" מסתיים באיחול "תְּכַלֶּה
שְׁנָה וְקַלְלוּתֶיהָ" המבוסס על האמור בתלמוד (מגילה לא, ע"ב). הבית האחרון של הפיוט מסתיים
ביחול חיובי: "תְּחַל שְׁנָה וּבְרָכוּתֶיהָ". מהפיוט למדים על הציפייה שעם השנה המסתיימת, ההולכת
ונמוגה עם השמש השוקעת, ייכלו גם "קללותיה" וכתמיה, שהרי רק לאחר שנצליח להיפרד מן השנה
שעברה, נוכל לקבל את פניה של השנה ולייחל לברכותיה.

והנה אנחנו רואים, שהרבה מן הברכות המסורתיות של סעודת ה"יהי רצונם" בערב ראש השנה אינן
אלא קללות או בקשות לביטול של קללות. היטב זכור לי כיצד כאשר גדלתי מעט, תהיתי על הסתירה
שבין מתיקותו של התמר ובין הבקשה על קצם של אויבינו ועל המתח בין טעמה המופלא של קציצת
הכרתי (כרישה) של דודתי ובין הבקשה: "יְהִי רְצוֹן... שִׁפְרָתוֹ אוֹיְבֵינוּ וְשׁוֹנְאֵינוּ וְכָל מְבַקְשֵׁי רְעֵתָנוּ".

לקללות יש תפקיד פסיכולוגי ותרבותי ברור. אפשר להבין את הצורך לקלל, לא כל שכן את הצורך
הזה אצל יהודים, שבתקופות רבות משך ההיסטוריה היו שרויים במצב פגיע וחסר-הגנה. במצבים
אלה הכוח שנותר בידם הוא כוחה של המילה, אבל האם גם כיום אנחנו חשים כה פגיעים שאנו זקוקים
לשפה המבקשת את רעתם של אחרים, בין שהם בני ברית ובין שאינם בני ברית? האם טובתנו קשורה
בהכרח ברעתם של אחרים? בעולמנו הבלתי-מושלם כך הדבר נראה לעתים, אבל האם באמת עלינו
לקלל כדי להרגיש מבורכים? ואולי המשימה העומדת לפתחנו עם פרוס השנה החדשה היא לייחל
לטוב בלי לקשור זאת ברעתם של אחרים? להתמקד במתיקותו של התמר ולאחל שמתיקותו זו תשרה
בחינו בשנה החדשה?

ואם כך הדבר, אולי עלינו לחשוב על עדכון של הברכות. הרי מדובר בייחולים, בתחינות שאינן בנויות במבנה פורמלי ומחייב ולכן יכולות הן לפשוט וללבוש צורות חדשות. אביא כמה הצעות:

על התמר: "יהי רצון... שתמתק עלינו השנה החדשה כתמר"
 על הקרא: "יהי רצון... שניקרא ונענה, נענה ונקרא"
 על הכרתי: "יהי רצון... שנכיר ונדע שלא באנו לזה העולם
 בשביל ריב ומחלוקת" (על פי תפילתו של רבי נחמן מברסלב).

ועתה נוכל אולי להוסיף ברכות וייחולים על מאכלים נוספים ככל העולה על דעתנו הטובה, לדוגמה:

על גביע מים חיים: "יהי רצון... שתהיה זו שנה גשומה וברוכה"
 על קינואה: "יהי רצון... שתהא זו שנה בלי קנאה"
 על ענב ותאנה: "יהי רצון... שנזכה לשבת איש תחת גפנו, אישה תחת תאנתה"
 על חציל: "יהי רצון... שתהא שנה בלי לחץ"
 על טחינה: "יהי רצון... שתשמע קול תחינתנו"
 על תפוח: "יהי רצון... שליבנו יהיה תמיד פתוח"
 על טופו - "יהי רצון... שיטיפו ההרים עסיס"
 על גלידה - "יהי רצון... שיגלידו כל פצעינו הפיזיים והרוחניים ותעלה ארוכה (וארוחה) לכולנו"³⁰

ומה נברך בסעודת ראש השנה על פאי רועים, פסטה, מוס לימון או עוגת שוקולד?...

שולחן החג של ראש השנה (וכך כמובן גם בחגים האחרים) יכול להפוך לסדנה יצירתית לקטנים ולגדולים, שחיוכים וייחולי הלב משמשים בה אלה לצדם של אלה.

